

československého filozofa L. Hrzala ukazuje, že morálka nepředstavuje pouze jednu z prvních forem společenského vědomí, jež usměrňuje chování člověka, jednání lidí v závislosti na pracovním procesu, geografickém prostředí atd., ale že je třeba ji chápat i jako způsob duševně praktické činnosti, ve smyslu jak ji charakterizoval Lenin: „Morálka je to, co pomáhá zničit starou vykořisťovatelskou společnost a sjednotit všechny pracující kolem proletariátu budujícího novou společnost komunistů. Komunistická morálka je taková morálka, která slouží tomuto boji, která sjednocuje pracující proti jakémukoli vykořisťování.“

Věra Ďurinová

Ě. V. Klopov: Rabočij klass SSSR. Tendenciji razvitijsa v 60—70e gody (Dělnická třída SSSR. Tendence rozvoje v šedesátých až sedmdesátých letech)

Moskva, Mysl 1985, 375 s.

Jméno Edvarda Viktoroviče Klopova je československé sociologické veřejnosti dobře známé. Do češtiny byla přeložena kniha *Člověk po práci* (Svoboda 1975), jeden z výsledků jeho dlouholeté spolupráce s L. A. Gordonem. Tato teoreticky fundovaná a empiricky široce pojatá studie byla přeložena do více jazyků a stala se jedním ze základních pramenů při zkoumání změn ve způsobu života sovětské společnosti. Také v Sociologickém časopise byly publikovány některé stati této plodné autorské dvojice, věnované problémům rozvoje sociální struktury a dělnické třídy (naposledy viz č. 1/1983).

Otázky proměn sovětské dělnické třídy jsou ty, jimž se E. V. Klopov věnuje dlouhodobě jako badatel a jako vedoucí *oddělení výzkumu a prognózování rozvoje dělnické třídy v socialistické společnosti* v Ústavu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR. Jeho přístup k problematice je explicitně historický (jak to odpovídá autorově kvalifikaci i převažující metodě práce), zároveň však hluboce filozoficky a sociologicky poučený. Vychází z pečlivého sberu vesměs dosažitelné dokumentace, která je interpretována v teoreticko-metodologicky jednotném a přehledném rámci. Mnohostranná sociálně ekonomická dynamika dělnické třídy je zasazena do obecného kontextu zásadních dějinných přeměn třídní struktury v procesu budování socialistické společnosti. Tato metoda a toto pojetí doznaly určitého završení a syntézy v obsáhlé knize *Dělnická třída SSSR*, v níž je sledován nejnovější vývoj rozhodující společenské skupiny socialistické společnosti. Autor v ní zhodnocuje nejen bohatou empirickou dokumentaci, ale rovněž rozsáhlou sovětskou literaturu věnovanou tomuto tématu.

Sympatickým rysem publikace je již to, že není tematicky rozbita do řady dílčích specializovaných kapitol. Jednota společenské úlohy a rozvoje dělnické třídy nachází svůj odraz v syntetizujícím pojednání o hlavních směrech dynamiky, jimiž jsou kvantitativní a kvalitativní změny složení dělnické třídy, procesy její reprodukce a růst společenské aktivity. Těmto tématům jsou — po teoreticko-metodologickém úvodu — věnovány tři rozsáhlé celky, vnitřně sice členěné, ale jinak velmi kompaktní a jednotné. Ve všech je teoretický a historický výklad bohatě a zároveň úsporně dokumentován statistickými a sociologickými daty. K nim patří i údaje ojedinělého komparativního výzkumu pracujících Taganrogu, jehož první etapa proběhla v letech 1967—68 a druhá v roce 1978. Využity jsou ovšem výsledky řady dalších sociologických výzkumů, provedených Ústavem mezinárodního dělnického hnutí v průmyslových závodech v Moskvě, v kostromské oblasti, v Taganrogu apod., realizovaných vesměs pod Klopovovým vedením nebo za jeho rozhodující účasti.

Teoreticky vychází autor z aplikace myšlenek klasiků marxismu-leninismu a dalších marxistických myslitelů (mezi nimi i J. Dimitrova) na současnou etapu rozvoje socialismu v sovětské společnosti. Zdůrazňuje historickou optiku, a tedy i dynamický pohled na dělnickou třídu, která v souvislosti se všemi společenskými přeměnami mění své hranice, společenské postavení, sociálně ekonomickou kvalitu a sociálně politickou úlohu. Změny dělnické třídy jakožto sociálního jádra socialistické společnosti tvoří jednotu s pohybem třídní struktury směrem k sociální stejnorodosti. „V podmínkách rostoucího využívání přednosti vědeckotechnické revoluce ve všech oblastech a na všech úrovních socialistické společenské výroby vede její rozvoj na jedné straně k intelektualizaci práce dělníků bezprostředně zapojených do výrobního procesu, na druhé straně pak k narůstání řídicích funkcí ve struktuře jejich výrobní aktivity, což pochopitelně zajišťuje posilování tendence k sblížení a potom i ke slévání stále dalších a dalších skupin duševních pracovníků s dělnickou třídou“ (s. 18). Klopov nepovažuje za odůvodněné určování příslušnosti k dělnické třídě

pouze na základě kritérií fyzické práce a přímého působení na předmět práce, tak jak tomu je ve statistické praxi. Dělnická třída v procesu svého rozvoje zahrnuje stále širší okruh pracujících, a proto má i svoji složitou vnitřní strukturu, vyplývající ze zvláštností výroby, její organizace, obsahu práce a dalších rysů. Dokonce ani průmyslové jádro dělnické třídy není zcela stejnorodé — je třeba sledovat jeho diferenciaci z hlediska kvalifikačního a profesního, z hlediska progresivnosti produkce i z hlediska sociální rekrutace, tj. osvojení si dělnického přístupu k práci a životu v rodině.

Působnost diferenciačních faktorů složení dělnické třídy se v procesu vývoje neustále oslabuje ve prospěch integračních momentů, prohlubování sociální stejnorodosti. Patří k nim růst odborné a všeobecné kulturní úrovně sovětské dělnické třídy, což vytváří stále lepší předpoklady i pro zvyšování její aktivity ve výrobě a v řízení společnosti na základě rozvoje socialistické demokracie. Patří k nim rovněž neustálé zlepšování životních podmínek a růst blahobytu dělnické třídy, a zejména pak posilování její morálně politické jednoty jakožto uvědomělého subjektu společenského vývoje, organizačně koncentrovaného v revoluční komunistické straně.

Po vymezení teoreticko-metodologického přístupu se autor podrobně věnuje prvnímu tematickému okruhu, který představují základní faktory a směry sociálního rozvoje dělnické třídy v šedesátých a sedmdesátých letech. Tento rozvoj je sledován na pozadí závažných ekonomických a společenských přeměn, tj. rychlého rozvoje materiálně technické základny průmyslu i zemědělství, urbanizace a překonávání rozdílu mezi městem a venkovem, vyrovnávání mezi svazovými republikami a oblastmi SSSR, pohybů ve vzdělanostní a profesní struktuře apod. Všechny tyto procesy jsou nerozlučně spjaté s celkovou dynamikou dělnické třídy v kvantitativním i kvalitativním smyslu. Jen v letech 1960–1980 vzrostl počet dělníků o 72 % a počet tzv. industriálních dělníků (pracujících v průmyslu, stavebnictví, dopravě a spojích) o 59 %. Ve stejné době se podíl dělníků vykonávajících práci vyššího stupně složitosti, zvýšil z 58 % na 71 % (mimo zemědělství). Velmi podrobně autor dokládá zlepšování materiálních podmínek života v celém jejich spektru. Disponibilní dokumentace mu ovšem neumožňuje více provázat některá zjištění, například charakterizovat jednotlivé hlavní oddíly dělnické třídy z hlediska kvalifikačního, z hlediska rozdílů v životní úrovni apod. V druhém tematickém okruhu jsou řešeny otázky reprodukce dělnické třídy jakožto hlavní sociální skupiny rozvinuté socialistické společnosti. Autorovi jde o to, ukázat dělnickou třídu SSSR jako „dynamickou společenskou skupinu, která je v neustálé interakci s ostatními skupinami sovětské společnosti, aktivně působí na jejich sociální a ideové politický rozvoj“ (s. 126). Jako hlavní proces uplynulého dvacetiletí vyzvedá rozšíření a upevnění sociálního jádra dělnické třídy, představovaného zejména výrobními dělníky velkých průmyslových závodů. I v rámci těchto skupin vystupují do popředí zkušení pracovníci, s delší pracovní stáží, kteří si již osvojili všechny hlavní momenty dělnické práce a vědomí.

Jejich podíl v souvislosti se zpomalením kvantitativního nárůstu dělnické třídy v poslední době rychle stoupl. Ze stejných příčin roste i podíl dělníků pocházejících z dělnických rodin, tj. míra sebeprodukce této společenské skupiny. Autor podrobně rozebírá a dokumentuje směry a povahu vnitrogeneračních a mezigeneračních mobilních přesunů na základě výzkumných dat lokálního charakteru. Na celospolečenské úrovni je možné ukázat hlavní tendence pohybů na úrovni odvětví, profesí a vzdělanostních skupin jen v generačních řezech. Pouze údaje sociologických výzkumů jsou rovněž dokumentovány teritoriální přesuny dělníků, ovšem bez provádění s pohyby sociálního charakteru; na spjatost těchto procesů ovšem autor neukazuje.

V reprodukčním procesu se rozšiřují hranice dělnické třídy, podle charakteristik práce se do ní dostávají pracovníci obchodu a služeb, podle charakteristik vlastnictví pak příslušníci dřívějších kolchozů, přeměněných na sochozy. Toto rozšiřování hranic interpretuje Klopov i jako rozšiřování „sociální periferie“, kterou tvoří vrstvy, jež jsou „objektivně méně připraveny k osvojení a realizaci sociálně politických a morálních hodnot dělnické třídy“ (s. 139), jež teprve postupně budou přeměněny v dělnickou třídu v plném slova smyslu. Domnívá se, že právě v této kapitole, věnované reprodukci dělnické třídy, měl být přesněji vymezen pojmový aparát, jehož pomocí bychom mohli zkoumat uvedené procesy jako sled postupného začleňování stále dalších skupin pracujících do dělnické třídy, a jejich proměnu ze složek „nominálních“ v „reálné“. Použitá dichotomie jádra a periferie je nedostatečná vzhledem ke složitosti zkoumaných procesů, k množství zprostředkujících článků odrážejících reálnou kontinuitu reprodukčního procesu.

Třetí část knihy, informačně velmi bohatá, je věnována růstu sociální aktivity sovětských dělníků, která je pojata jako „působení na společenské procesy s cílem dalšího zdokonalování nové společnosti“ (s. 195), konkrétně pak s cíli dosažení plné

sociální rovnosti pro všechny a vytváření těch nejprázdnějších podmínek pro slobodný rozvoj každého člena společnosti. Sociální aktivita dělnické třídy je specifikována ve třech klíčovách sférách: 1. v účasti na řízení společenských procesů, 2. ve výrobní aktivitě a 3. v každodenních činnostech mimo práci. Je příznačné, že Klopov začíná svoji analýzu právě u oblasti řízení, kde se v různorodých aktivitách prokazuje vedoucí úloha dělnické třídy, posilující se zároveň s růstem složitosti ovládnání společenských procesů v současné vývojové etapě. Dokumentace o zvyšování úlohy dělnické třídy jakožto subjektu řídicích procesů je neobyčejně rozsáhlá, od aktivity v rámci KSSS (v letech 1956–1980 stoupl podíl dělníků mezi členy a kandidáty strany z 32 % na 43 %), přes činnosti v pracovních kolektivech a zlepšovateľském hnutí, až po aktivitu v rámci bydliště. Na základě různých pramenů autor odhaduje, že zhruba polovina dělníků se tou či onou formou aktivně účastní řízení společnosti, což hodnotí jako číslo sice vysoké, přesto však stále neodpovídající potřebám společnosti, která vstoupila do etapy rozvinutého socialismu. Jsou tu ještě značné rezervy a sociologické výzkumy naznačují cesty zlepšení: lepší organizaci společensko-politické aktivity, větší informovanost pracujících, uvolnění napjaté bilance času, zvyšování kvalifikační úrovně, která účast na řízení do značné míry podmiňuje.

Výrobní aktivitu dělníků, především její kvalitativní aspekty, sleduje Klopov v její reálné diferencovanosti a vývojové dynamice. Ukazuje význam středoškolského vzdělání pro efektivnost individuálního výkonu i pro pojmání práce jakožto hodnoty o sobě. Konstatuje však zároveň nesoulad mezi rychlým růstem technicko-technologické vybavenosti práce a tempem zvyšování vzdělanostního a kvalifikačního potenciálu na straně jedné a pomalejším zvyšováním produktivity práce, plně neodpovídajícím zhodnocením uvedených faktorů v konečných výsledcích výroby na straně druhé. Je to v prvé řadě dáno „nedostatky v organizaci výrobního procesu a socialistického soutěžení, některými chybami ve stimulaci práce, opožděným řešením řady nazarálních otázek realizace vytvořeného výrobního a sociálního potenciálu dělnické třídy“ (s. 251). Klopov na konkrétních výzkumných materiálech dokumentuje platnost myšlenky M. Gorbačova o nutnosti změny některých stránek výrobních vztahů, a to i názory dělníků na možnosti zlepšení organizačních a motivačních podmínek práce. Za zmínku stojí jistě jeho zjištění — nepochybně platné i u nás — že „mzda má na reálné chování lidí mnohem větší vliv v porovnání s tím, co o tom sami říkají a (někdy velmi upřímně) myslí“ (s. 261). Pouze 30 % dotázaných v jednom leningradském výzkumu odpovědělo, že by nemohli zvýšit svoji produkci ani kdyby vyšší a diferencovaná úroveň mzdy stimulovala plně nasazení jejich sil. Zde i na mnoha jiných místech publikace Klopov vhodně propojuje analýzu dlouhodobých tendencí přeměny práce a společenských vztahů se střídavým a věcným hodnocením podmínek dosažených v současné etapě, jichž je třeba využít k dalšímu rozvoji. To se týká i posouzení rozvoje životní úrovně a oblasti mimopracovních aktivit, která se z přívěsku výrobní činnosti postupně mění v hodnotu o sobě, v oblast výchovy a rozvoje nového člověka. V současné etapě je však stále zatížena domácími pracemi, jejichž rozsah (na rozdíl od práce v domácím hospodářství) se mění jen velmi zvolna a zkracuje tak čas, který by bylo možné věnovat společenským a kulturním aktivitám.

Samostatný oddíl v rámci třetí části je věnován „sociálnímu profilu předních dělníků“, který je dokumentován jednak stručnými biografiemi vícenásobných nositelů titulu Hrdina socialistické práce jednak charakteristikami dělnických laureátů státní ceny. Autor ovšem dochází k závěru, že pro dělníky nejsou ani tak příznaké jejich objektivní charakteristiky, jako subjektivní faktory, vztah k práci a ke společnosti, zaujetí pro veřejnou činnost, tvůrčí přístup k vykonávané profesi. Akcent na význam vědomí a subjektivního potenciálu, který je zde hlavním motivem interpretace dat, tak nechtěně upozorňuje na určitou mezeru celé práce, totiž problematiku společenského vědomí dělnické třídy. I když nelze říci, že by tyto aspekty byly opomíjeny (objektivní charakteristiky jsou všude, kde byly k dispozici údaje, porovnávání se subjektivní reflexí), problematika dělnické třídy jakožto subjektu dalšího sociálně ekonomického rozvoje a zejména pak intenzifikačního procesu by zasluhovala zevrubné samostatné zpracování. To by také byl rámec a příležitost pro syntetizující rekapitulaci celé tematiky, která publikaci do určité míry chybí.

V knize E. V. Klopova dostává čtenář do rukou velmi pečlivý a obsažný souhrn poznatků o všech základních tendencích sociálního rozvoje sovětské dělnické třídy v nedávné minulosti, založený nejen na historických a statistických pramenech, ale nemenší měrou i na cíleně orientovaných sociologických výzkumech. Teoreticky zpracovaná koncepce analýzy a interpretace rozsáhlého dokumentačního materiálu jí zaručuje trvalé místo mezi hlavními publikacemi o přeměnách dělnické třídy Sovětského svazu.

Jiří Večerník